

ФОРС ТИЛИДА СОДДА ФЕЪЛЛАРНИНГ ВАРИАНТЛАРИ (خو استن [xāstan] ФЕЪЛИ МИСОЛИДА)

АРИФДЖАНОВ ЗОКИР

Ўқитувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада қўшма феъллар ва уларнинг тил вариантлилигидаги ўрни, хāстан содда феълнинг лексик-семантик вариантлари ўрганилган ҳамда улар маъно гуруҳларига ажратилган. Сўрамоқ, илтимос қилмоқ, талаб қилмоқ маъноларининг вариантлари (функционал эквивалентлари) аниқланган.

Таянч сўз ва иборалар: Вариантлик, лексик-семантик вариант, содда феъллар, префиксли феъллар, қўшма феъллар, функционал эквивалент, маъно гуруҳлари, кўмакчи феъллар.

Аннотация. В статье изучены сложные глаголы, их место в языковых вариациях. Определены и распределены в смысловые группы лексико-семантические варианты глагола xāstan. Подобраны значения – спрашивать, просить, требовать, и определены их варианты (функциональные эквиваленты).

Опорные слова и выражения: Вариантность, лексико-семантический вариант, простые глаголы, приставочные глаголы, сложные глаголы, функциональный эквивалент, смысловые группы, вспомогательные глаголы.

Summary. In the article compound verbs and their place in language variations are studied. Also lexical-semantic variants of the verb xāstan are defined and distributed in meaningful groups. Such meanings as “to ask”, “to request”, “to demand” are selected and their options (functional equivalents) defined.

Keywords and expressions: Variability, lexical-semantic version, simple verbs, prefixed verbs, compound verbs, the functional equivalent, the semantic group, auxiliary (helping) verbs.

Тилдаги вариантлик ҳодисаси тилнинг барча (фонетик, морфем, лексик, синтактик ва стилистик) даражаларида ифоданинг рақобатлашувчи воситаларини яратиш эҳтиёжидан келиб чиққан¹ бўлиб, биз ушбу мақолада кўриб ўтаётган маълум маъно ёки маъноларни ифодалашдаги вариантлик ҳодисаси эса такрорийликдан қочиш, нутққа оро бериш, маълум (бадий, илмий, расмий ва ҳ.к.) услуб яратиш ва шу каби бошқа эҳтиёжлардан, шунингдек, сўзловчи ёки ёзувчи яшаб турган минтақаси, ижтимоий табақаси, фаолият соҳаси ҳамда нутқ амалга ошаётган ўрин билан боғлиқ ҳолда келиб чиқади. Шу билан бирга, умумий бир маъно доирасидаги турли маъно оттенкаларини ифодалаш учун ҳам бир сўзнинг турли лексик-семантик вариантларидан фойдаланилади.

Форс тилида қўшма феълларнинг қўлланилиш микёси жуда кенг бўлиб, Ю.А. Рубинчикнинг айтишича, ҳозирги форс тили струк-

тур (тузилишига кўра турларга бўлинадиган) феъл турлари орасида энг кўп тарқалгани ва ривожланаётгани ҳам қўшма феъллардир². Форс тилида қўшма феъллар муҳимроқ ва аҳамиятлироқ ҳаракатлар ҳамда жараёнларни ифодалар экан, бошқа тилларда, одатда, содда феъллар бажарадиган функцияларни бажарадилар³. П. Н. Хонларий ҳам форс тилида қўшма феълларнинг сони содда феъллар сонидан кўп эканлигини эслатиб ўтар экан, ҳозирги форс тилида қўшма феъллар тилдан кўпгина содда ва префиксли феълларни сиқиб чиқарганлиги тўғрисида айтади⁴.

Форс тили феъл тизимида муҳим ўрин тутадиган қўшма феъллар содда феълларнинг синонимлари сифатида кенг қўлланиб, уларнинг турли ҳолатларда қўлланиладиган турли вариантларининг вужудга келишида

¹ Лингвистический энциклопедический словарь/Под ред. В. Н. Яревой. – М.: Современная энциклопедия, 1990. – С. 38.

² Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М.: Восточная литература РАН, 2001. – С. 216.

³ Там же. – С. 217.

⁴ نائل خانلری، پرویز، تاریخ زبان فارسی، جلد دوم، ساختمان فعل، تهران، 1349، ص. 96-95، 13.

катта роль ўйнайди. Ўзбек эроншуноси Д. А. Азимджанованинг таъкидлашича, форс тилидаги қўшма феълларнинг сон жихатдан анчагина устунликка эга эканлиги, ҳам ўзаро (қўшма феъллар ўртасидаги), ҳам префиксли ва отдан ясалган феъллар билан бўлган синонимик муносабатларни ривожлантириши учун кенг имкониятлар яратади¹.

Шу ўринда форс тилидаги қўшма феълларнинг خواستن [хāстан] содда феълларнинг турли вариантларини ифодалашдаги иштироки эътиборга моликдир. Шу боис қуйида خواستن [хāстан] содда феълларнинг лексик-семантик вариантлари ҳамда унинг функционал эквивалентларига диққат қаратишни лозим деб топдик.

خواستن [хāстан] феълларнинг маънолари. Форс тилида خواستن [хāстан] феълли кўп маъноли сўзлардан ҳисобланади. Жумладан, Али Акбар Деххудонинг “Лўғатнома-е Деххўдо” комусий луғатида² خواستن [хāстан] сўзининг иккита маъноси (1) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; 2) талаб қилмоқ), Муҳаммад Муиннинг “Фарҳанг-е Мўин” изоҳли луғатида³ ушбу сўзнинг олти та маъноси (1) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; 2) сўрамоқ, талаб қилмоқ; 3) истамоқ, ният қилмоқ, ниятида бўлмоқ; 4) орзу қилмоқ, муштоқ бўлмоқ; 5) эҳтиёжи бўлмоқ, керак бўлмоқ; 6) чақирмоқ, чақириб олмоқ), Ҳасан Амиднинг “Фарҳанг-е Амид” изоҳли луғатида⁴ унинг тўққизта (жумладан иккита архаик) маъноси (1) сўрамоқ, талаб қилмоқ; 2) майли бўлмоқ, мойил бўлмоқ; 3) ниятида бўлмоқ; 4) яхши кўрмоқ, севмоқ; 5) чақирмоқ, чорламоқ; 6) эҳтиёжи бўлмоқ, керак бўлмоқ; 7) кўз тутмоқ, кутмоқ, умид қилмоқ; 8) орзу қилмоқ; 9) истамоқ, хоҳламоқ), Ҳасан Анварийнинг “Фар-

ҳанг-е бўзўрг-е Сўхан” изоҳли луғатида⁵ эса خواستن [хāстан]нинг ўн саккизта (жумладан, олти та архаик ва беш та оғзаки нутқда учрайдиган) маъноси (1) сўрамоқ, талаб қилмоқ; 2) чақирмоқ, чорламоқ; 3) қарзини сўрамоқ; 4) эҳтиёжи бўлмоқ, керак бўлмоқ; 5) ниятида бўлмоқ; 6) майли бўлмоқ, мойил бўлмоқ; 7) яхши кўрмоқ, кўргиси келмоқ; 8) кўз тутмоқ, кутмоқ, умид қилмоқ ва ҳ.к.) келтирилган. Ю.А. Рубинчик таҳрири остидаги “Форсча-русча” таржима луғатида⁶ خواستن [хāстан] сўзининг олти та маъноси тўрт маъно қаторида келтирилган (1) истамоқ, хоҳламоқ; ниятида бўлмоқ, ...моқчи бўлмоқ; 2) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; чорламоқ, таклиф қилмоқ; 3) чақирмоқ, чақириб олмоқ; 4) эҳтиёжи бўлмоқ, унга керак бўлмоқ).

Форс тилидаги خواستن [хāстан] феълли маъноларининг сони ва кетма-кетлиги тўғрисида берилган ушбу турлича изоҳларни инкор этмаган ҳолда, ушбу феълларнинг ҳозирги форс тилида энг кўп қўлланиладиган қуйидаги маънолари ёки маъно гуруҳларини алоҳида ажратиб кўрсатишни маъқул топдик:

1) а) истамоқ, хоҳламоқ; б) ниятида бўлмоқ, ...моқчи бўлмоқ; д) майл қилмоқ, мойил бўлмоқ, истаги бўлмоқ; э) орзу қилмоқ; ф) тиламоқ;

2) а) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; б) талаб қилмоқ; д) тақозо қилмоқ;

3) а) чақирмоқ, чорламоқ, даъват қилмоқ; б) таклиф қилмоқ; д) чақирмоқ, чақириб олмоқ (мажбурлаш оҳангида);

4) эҳтиёжи бўлмоқ, (унга) керак (зарур) бўлмоқ;

5) кўнгли тусамок, кўргиси (бирга бўлгиси) келмоқ.

Айтиб ўтиш лозимки, خواستن [хāстан] содда феълларнинг биз келтириб ўтган ушбу беш маъно гуруҳидан ҳар бирининг, ҳатто ушбу маъно гуруҳлари ичидаги ҳар бир маъно-

¹ Азимджанова Д. А. Синонимия глагольной лексики персидского языка: Дис. ... кан. фил. наук. – Т., 1997. – С. 47.

² دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. در 222 جزوه. تهران، 1324 – 1359

³ معين، محمد. فرهنگ معين. در 6 جلد، جلد اول. تهران، امير كبير، 1371

⁴ عميد، حسن. فرهنگ عميد. تهران، 1389.

⁵ انورى، حسن، فرهنگ بزرگ سخن/ به سرپرستى حسن انورى، در 8 جلد، جلد هاى 1، 3، 4، 5، 7، تهران، سخن، 1381 – 1382.

⁶ Персидско-русский словарь: в 2-х томах, под редакцией Ю. А. Рубинчика, 3-издание. – М.: Русский язык, 1985.

خواستن [xāstan] феълнинг вариантлари ва уларнинг ясалиши. Ҳозирги форс тилида турли ўринларда خواستن [xāstan] содда феъли англатадиган *сўрамоқ, илтимос қил*

Кўриб ўтганимиздек, ҳозирги форс тилида خواستن [хāстан] содда феъли вариантлари-ни яратувчи кўшма феълларнинг ясалишида кўшма феълнинг от қисми сифатида خواستن [хāстан] феълининг ўтган замон ва ҳозирги-

келаси замон негизларидан ясалган от (феълдан ясалган от, ҳаракат номи) ва сифатдош туркумларига оид сўзлар (خواستار, درخواست, خواهنده, خواهشمند, خواهش, خواهان, الشماس, مسئلت, تقاضا, مطالبه, طالب, طلب) иштирок этади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, нутқда такрордан қочиш, нутқнинг чиройли ва ранг-баранг чиқишини таъминлаш, нутқда бир сўз воситасида ифодаланган маънога унинг вариантлари ёрдамида аниқлик киритиш, маънони турли лексик ва синтактик унсурлар билан муносабатда муносиб сўзлар билан беришга бўлган уриниш билан бирга-

ликда кўзда тутилган маънони айтиш контекстга хос сўз варианты билан беришга ҳаракат қилиш функционал эквивалентлик (вариантлик)ни келтириб чиқарувчи асосий омиллардан ҳисобланади. خواستن [хāстан] содда феъли англатадиган биргина сўрамоқ, илтимос қилмоқ, талаб қилмоқ маъноларини ифодалаш ўрнида ўн саккизта қўшма феъл (ушбу қўшма феъллардаги кўмакчи феълларнинг вариатив шакллари ҳисобга олмаган ҳолда) ушбу феълнинг вариатив шакллари вазифасида келади. Форс тилида кенг қўлланиладиган خواستن [хāстан] содда феъли кўп маъноли сўзлардан ҳисобланиб, бугунги кунда беш маъно гуруҳига кирувчи ўн уч маънони ифодалашда қўлланилади.

